

НЕОІМПЕРСЬКА УТОПІЯ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА МОВНУ ПОЛІТИКУ

У статті проаналізована природа сталіністської утопії та продемонстрована основа цієї утопії у вигляді «магічної свідомості», в межах якої соціалістичний Вождь виступає аналогом древнього Царя-Жерця. Показана теологічна основа ціннісної акцентуації російської мови як «пра-мови» слов'янських народів та її наслідки в сталінській версії «русифікації».

Ключові слова: утопія, магічна свідомість, імітація, русифікація.

Zamkova N. Neoimperial utopia and its influence on language policy.

In the article it is analyzed the nature of Stalinist Utopia and it is demonstrated that «magic consciousness» is the essence of this Utopia, within which the socialist Leader behaves as the analogue of the ancient Tsar-Magician. It is also demonstrated the teologic basis of the value accentuation Russian language as «pra-language» of Slavic Peoples and its consequences in Stalin's version of «russification».

Keywords: Utopia, magic consciousness, imitaton, russificaton.

У контексті формування в сучасній Росії нового типу авторитаризму та імперської ідеології великої актуальності набуває детальне вивчення його витоків, причому вивчення, позбавлене звичних стереотипів. У цій статті робиться спроба розглянути під дещо незвичним кутом сталінський режим у річищі його утопічної та міфологічної складової. Передумовою нашого дослідження виступає теза про те, що сталінізм спирався на певний утопічний проект, який не був простим відродженням Російської імперії, з одного боку, а з іншого – суттєво відрізнявся від утопії романтичного «революціонаризму» 20-х років. Саме тому ми назвали цей утопічний проект «неоімперським», оскільки в ньому знайшли місце нові міфологеми відносин між його «російською» основою та іншими етнокультурними складовими, включаючи мовні відносини.

В цьому вигляді ця Утопія виявилася першим різновидом міфології «русского мира», свідком агресивної сутності якої ми є.

Наш підхід спонукає нас до висновку, що перед тим, як приступити до аналізу цієї утопії та міфологічної конструкції, на якій вона будується, треба виявити деяке базове *спрощення*, яке лежить в основі поширених уявлень про сутність явища «тоталітаризму». Це спрощення йде від передумови перебільшеної раціоналізації його явища, тобто уявлення про те, що «тоталітаризм» є просто вищим проявом несвободи та політичних практик тотального насильства, причому насильства централізованого. Ініціатором такого насильства виступала фігура тирана, «культ особи» якого та інструменти насильства, якими він володів, були способами відтворення абсолютної влади. Типова ілюзія стосовно природи тоталітарної влади зафіксована у книзі М. Поповича, який писав про різницю режиму перших років радянської влади та сталінською системою таким чином: «Наступники Сталіна, відмежовуючись від найбільш потворних рис його спадщини, називали сталінську добу «періодом культу особи Сталіна». Цей евфемізм натякав на «особисту нескромність» вождя і, щонайбільше, – на режим його особистої диктатури. Проте це дуже поверхова характеристика» [1, с. 621]. (*Підкреслено нами. – Н.З.*)

Наша теза полягає в тому, що сталінський режим та тип державності, яку він побудував, спирається на певну утопію, аналіз якої може значно уточнити наші уявлення про сутність цієї системи. Намагаймося виокремити ці утопічні компоненти. Отже, яка утопія змінила попередній різновид утопічної творчості? Відповіді на це питання зразу не так легко, і тому ми спробуємо виявити деякі її риси, а вже потім намагатимемося скласти більш-менш цілісний образ. Перш за все ми можемо констатувати спадкоємність між культурою авангарду (яка становила основи «романтичного революціонізму») та «культурою» тоталітарного ладу або сталінізму. Ця спорідненість виявляє себе, передусім, у глибинно-естетичній природі цих двох типів (або етапів) радянської системи. В цьому контексті показова сама назва статті з книги Бориса Гройса «Стиль Сталін». Більш розгорнуто (але при цьому дуже стисло) ця формула набула вигляду тези про «радянський лад як твір мистецтва»: «Радянський митець не може протиставити себе владі як чомусь для

нього зовнішньому та безособовому, яким для західного митця виступає ринок. У радянських можновладцях, що намагалися перетворити світ або хоча б власну країну згідно з єдиним художнім планом, митець невідворотно пізнає своє alter ego, невідворотно знаходить внутрішню спорідненість з тим, що його пригнічує, та не може відкидати спільного коріння між своєю духовністю та бездушністю влади» [2, с. 18].

Схожу думку висловлювали Ф. Серс [3] та М. Вайскопф, який написав книгу з цікавою та показовою назвою «Письменник Сталін» [4]. (Подібна назва не є єдиною характеристикою «мистецької» природи сталінського тоталітаризму, зокрема, особистості самого вождя. Так, Дм. Хмельницький написав книгу за назвою «Архітектор Сталін» [5], яка виходить з аналогічних передумов). Що мається на увазі в цьому образі та в якому сенсі ми можемо вважати Сталіна письменником, якщо він не писав власне художніх творів, лише був автором кількох книг питань з «історії ВКПб», «питань мовознавства» (причому питань суто теоретичних, які безпосередньо не стосувалися мовної політики)? На нашу думку, теза Вайскопфа рухається в напрямі, аналогічному напрямку думок Б. Гройса. Інакше кажучи, «письменник» – означає митець у більш загальному, майже авангардному сенсі слова. Для Сталіна соціальна реальність була аналогічна **уявній реальності** художнього твору, повністю підконтрольного волі митця, який як чарівник творить цю реальність. (Борис Гройс констатує цю особливість у такому ж ключі: «Вони (тобто вожді) створювали практично єдиний дозволений до створення твір мистецтва – соціалізм, – та, в той же час, були єдиними критиками ними створеного)» [2, с. 38].

М. Вайскопф вельми вдало конкретизує функції вождя-чарівника, описуючи конкретні технології впливу на реальність та на **магічні** властивості перетворення цієї реальності згідно з його планом. Хоча сам він не доходить до послідовного аналізу всієї сталінської системи під цим кутом зору. Бо якщо подовжувати класичну думку дослідників тоталітаризму, то останній виступає просто **посиленням різновидом імперського централізму** з вкрай поширеними можливостями для застосування терористичних технологій. Згаданий нами автор дає таку характеристику сталін-

ського режиму, яка має певні відмінності від ідеї «безмежної Влади» Центру у дослідників тоталітаризму: «Однак в ще більш віддаленій ретроспективі сталінізм був не просто реваншем російського абсолютизму – він виявився безмежно перенасиченим, гротескно-компенсаторним поверненням до епохи, що передувала Великим реформам, які принесли з собою прогресуючу секуляризацію та дискредитацію самодержавства, що завершилася Лютим 1917 року» [3, с. 242].

Однак ми вважаємо неправильним ототожнення сталінізму з російським абсолютизмом, оскільки природа згаданого ладу є значно архаїчнішою. Продовжуючи ці думки, можна провести певні аналогії між функціями древніх царів-жерців, які впливали на космічні явища, та соціалістичним вождем, який не менш магічно творив соціальну реальність. До речі, він мав претензії і щодо природних явищ, наприклад, таким соціально-природним явищем як «врожай», рекордні кількості якого у рамках соціального уявлення також залежали від магічних здібностей вождя-царя.

На підтвердження ідеї древньої міфологізації образу Сталіна Вайскопф висуває сміливу (хоча й не повністю доведена) гіпотезу про те, що метафоричним субстратом сталінської самоідентифікації послужив субстрат кавказький, зокрема, осетинський епос. (Як відомо, за етнічним походженням Сталін частково належав до осетинського народу). В чому це виявлялося? По-перше, метафори заліза та, фактично, його культ, який в осетинському фольклорі був домінуючим. Так, він констатує навіть зовнішню схожість вождя з героєм нартівського епосу Сосланом (який був кульгавим). Та й побутове життя Сталіна теж будувалося на певних архетипах кавказького фольклору з такими його подробицями, як жорсткі репресії проти родичів дружини.

Наприклад, цікавим аспектом такого роду космологізації соціальної свідомості виступали відносини Сталіна до своїх політичних супротивників (або до «ворогів народу»), які автор бачить у світлі аграрно-календарної символіки, про що він, зокрема, зазначає: «Взяті під кутом аграрно-календарної символіки, його битви з опозицією нібито ілюструють фольклорне протиборство весни та зими, що представлені, відповідно, бадьорою юністю та присмерковою понурою старістю, що наповзає» [4, С. 327]. Аграрні

мотиви виявляються і в інших міфологізованих інтерпретаціях соціальних явищ, що для сучасного світосприйняття часто набирає просто гротескних форм. Наприклад, як можна проаналізувати таке явище, як «кулацтво», використовуючи таку символіку? А ось як: «Як і треба, хтонічна нечиста сила пробуджується весною – разом зі всією природою. На початку 1928 року Сталін сповіщає, що разом із зерном з землі проростає кулак» [4, с. 340].

Згадана аграрна міфологія, або «вегетативні форми життєвідчуття» виступає в цій міфології, по суті, проєкціями не тільки на соціальний негатив (тобто «ворогів народу»), але й на все суспільне життя: «По суті, все радянське життя уособлює нібито безперервний кругообіг кадрових мас, які піднімаються із землі, проходячи через свою сакральну зосередженість, і знов занурюються в її глибини, щоб поступитися місцем удосконаленим спадкоємцям». [4, с. 341]. (Ця міфологічна символіка має дуже велике значення для пояснення сутності сталінського терору, що виступає не як просте знищення великих мас людей, але як конструктивна космічна та природна робота, що має сакральний смисл, і без зрозуміння цього ми не зможемо повністю зрозуміти цю сутність). Взагалі магічне ставлення до науки, що безпосередньо стосувалася Землі (та аграрно-природного циклу), яскраво виявилось у переслідуванні генетики та підтримці «псевдовченого-мага» Т. Лисенка, який пообіцяв Сталіну вивести «марксистсько-ленінську породу гіллястої пшениці», який уже було дано ім'я Сталіна. Якщо Вайскопф зосереджується, в основному, на аграрно-природній міфології, то не меншу роль магічне світосприйняття відігравало щодо точних наук (відомо, що Сталін називав кібернетику «лженаукою» та мав наміри розгромити теорію Ейнштейна) і в галузі промисловості та техніки. Дещо кумедний приклад такого магічного мислення виявився у військовій справі. Так, М. Попович зазначає, що радянська авіація програла німецькій за якістю, тому що Сталін «ставив авіаконструкторам не реальні бойові, а сакральні завдання: літати «вище всіх, далі вище всіх, швидше всіх» [1, с. 650].

Можна ще багато аналізувати культурологічні аспекти сталінської утопії, однак зараз вони нас цікавлять в аспекті мовної політики. Тому підіб'ємо деякі підсумки. Знову виникає питання, в якому сенсі ми можемо говорити про те, що радянська комуністична

утопія (послідовним представником якої був Л. Троцький) була попередницею сталінської утопії. Якщо взяти за основу визначення утопії не просто як владу Ідеї та «раціональної конструкції» на основі цієї Ідеї, а як владу Мови та Слова, то, без сумніву, сталінський режим був режимом утопічним. Альтернативність цієї утопії попередній утопії Леніна-Троцького (яка намагалася будувати радянську політичну систему та всю соціальну реальність згідно з *ідеологією марксизму*) полягала саме в тому, що владі раціональному концепту була протиставлена безмежна стихія ірраціонального Слова, яке замінило собою реальність.

Цей примат Слова над реальністю теж перебував у рідичі естетики авангарду, про що писав його відомий дослідник культуролог М. Епштейн: «Порівняно з іменем, яке визначає «ідейно» певну повноту предмета, сам предмет виявляється ущербним, покоробленим, на чому й грає концептуальне мистецтво. Місто виявляється лише частию містом, робота – лише частию роботою, культура – лише частию культурою. Предмет виявляє свою форму чи концепцію настільки, щоб зразу ж вступити з нею у протиріччя» [6, с. 232]. Тема пріоритету Слова над реальністю, який став певним прокляттям радянської (і, на жаль, пострадянської) системи була лейтмотивом філософського дискурсу видатного мислителя радянської доби Мераба Мамардашвілі.

Думки Мамардашвілі та Епштейна торкалася всіх принципів авангарду як такого, але їх слушність цілком підтверджується на прикладі соціального авангарду сталінської доби. Так, наприклад, М. Риклін констатує цю референтну пустотність в «речовій культурі», однією з моделей якої були так звані виставки ВДНХ, які відображали віртуальну культуру споживання за умов комуністичного раю [7, с. 201].

Отже, ми в цілому описали основні контури сталінської утопії, яка зовнішньо була схожа на Російську імперію минулого, але за своєю природою була радикально іншою. Як ми показали, для визначення цієї відмінності одного концепту «тоталітаризму» замало, тому що він несе в собі багато спрощень. Точношою видається модель магічної свідомості, яка намагалася створити світ згідно з волею диктатора та в далекій історичній перспективі здійснити ідеал не всесвітньої комуністичної революції (про що

мріяв революціонер-романтик Л. Троцький), а проект «всесвітньої держави», що обумовлювало відхід від політики «коренізації» та повернення до неоімперських практик у галузі мовної політики. І це цілком вірно та слушно. Але є суттєві відмінності між сталінською імперською імітацією та «класичною імперією».

Так, наприклад, М. Риклін абсолютно точно охарактеризував природу *влади* як «іманентну», в той час як будь-яка імперія спирається на ідею *трансцендентного*. Серед особливостей ідеї іманентності, які ми хотіли б виділити, важливою є те, що держава втрачає свою автономію від Церкви і сама перетворюється на різновид такої Церкви. Така «теократизація» також виступає логічним наслідком магічного світогляду та породження реальності за допомогою Слова, суспільним аналогом якого в соціальних практиках виступає *ритуал*. Інакше кажучи, ритуалізація є характерною ознакою сталінського режиму, і це також суттєво відрізняє його від імперій минулого, в яких ритуалу відведено його місце, тобто рамки, за межі яких він не міг вийти [7, с. 66–67].

Якщо в процесі аналізу сталінської реальності використати теорію симулякрів Ж. Бодрійяра, то варто поставити питання про те, які з цих симулякрів можна віднести до радянської сталінської імітації? З точки зору Бодрійяра, концепт гіперреальності є притаманний тільки нашій сучасності і його належить застосувати до класично репресивних суспільств, до яких відноситься й сталінський режим [8, с. 147]. Однак ми можемо посперечатися з французьким філософом, і, відповідаючи на наше запитання, перше, що спадає на думку, це, безумовно, *підробка*. Грандіозна архітектура (яку потім Хрущов заклеїв як «архітектурні надлишки»), безсумнівно вказує на імітацію Імперії, її великого Стилю та є наочною складовою образу Наддержави.

Отже, знову повертаючись до питання про сутність імперського проекту Сталіна, ми можемо ще раз підсумувати на тлі схожості з Російською імперією (абсолютне панування Центру над Периферією) великі різні відмінності. Яке відношення всі згадані відмінності неоімперського сталінського проекту мали до мови та мовної політики? На відміну від політики «коренізації» – вектора мовної політики СРСР у 20-ті роки, в наступному десятиріччі проект «українізації» змінився проектом поширення

російської мови, тобто їй стали приділятися значно більше уваги, ніж збереженню та розвитку мов інших народів країни. Також ми сказали, що принцип державності почав домінувати над принципом етнічності, і частково це справді було так, оскільки можна було зробити висновок, що російська мова фактично стала виходити на перший план, по суті, повертаючись до свого статусу часів Російської імперії.

Для того, щоб зрозуміти відмінності між сталінською «русифікацією» та монолінгвізмом Російської імперії, треба ще раз нагадати специфіку останнього, яка полягала в тому, що в обґрунтуванні статусу російської мови як мови «Великої Традиції» (тобто мови влади) мала місце певна байдужість до вузько-етнічного елементу, до культур окремих етносів (у тому числі й етносу не тільки українського, але й російського). Саме тому в рамках Російської імперії суто етнічні націоналісти не могли досягнути незаперечного панування, хоча і намагалися це зробити, яка демонструвала вищість принципу російського «самодержавства» над принципом російського етнічного націоналізму.

Інакше кажучи, панування російської мови в імперії було викликано тим фактом, що, як і у випадку з Францією, російська мова виступала *мовою Влади та Держави*, мовою владної бюрократії. Тобто, в класичній Імперії «імперськість» пануючої мови домінувала над її етнічним походженням. І тому деякі дослідники практично не роблять різниці між імперією Романових та імперією радянською, розглядаючи російську мову як мову всесоюзної комунікації, як мову міжетнічного спілкування, більш важливу, ніж національні мови. Повторюємо, частково, це правда, однак така позиція занадто «раціоналізує» сталінський режим, не враховуючи його волюнтаристських, магічних, утопічних та просто шизоїдно-фантазмагоричних аспектів. І саме це робить сталінську «русифікацію» теж специфічною «підробкою» та симулякром.

У цій політиці велику роль відіграло «українське питання». Згадаймо апологетику фігури Хмельницького, яка стає зрозумілою в контексті основного завдання радянсько-російського патріотизму – прагнення українського народу до возз'єднання з братнім російським народом у рамках єдиної держави. (А ця ідея приховано готувала

іншу міфологему, про яку ми скажемо трохи нижче). Ця міфологема й становила стрижень сталінської моделі «русифікації», про яку ми вже говорили згідно з апокрифічною легендою, яка починалася зі славнозвісного тосту Сталіна після перемоги над Німеччиною – «За великий російській народ!». На перший погляд, нібито нічого особливого в цьому тості не було. Але якщо знати передісторію цього висловлювання, то його сприйняття трохи зміниться.

Як ми вже зазначали, одним з аспектів шизоїдної утопії Сталіна, яка була абсолютно альтернативною націонал-романтичним утопіям 20-років, була утопія створення всесвітньої держави. І саме в рамках цього проекту (який був започаткований уже після вагомих успіхів Радянської Армії у 1943 році) відбулася спроба відновити «Велику Росію» (яка, як ми зазначали, також була підробкою та симулякром). Відомо, що саме в цей час Сталін став активно відроджувати православ'я, планував створити з Москви центр світового православ'я. Заради цього була зібрана нарада з московськими ієрархами церкви і саме в контексті всіх цих символічних подій знову виникла теза «Москва – Третій Рим». Ця теза виступала основою міфологеми про виняткову історичну місію російського народу, яку ми не знайдемо в Російській імперії, де велич російської держави була більш пріоритетною, ніж сакралізація етнічних характеристик російського народу та надання їм релігійного значення. Однак це була лише підготовка до основної ідеологеми, яка була сформульована у 1950 році Сталінім під час чергової дискусії з питань мовознавства.

Ця дискусія була цікава тим, що в її процесі була радикально переглянута усталена теорія нації, яку розвивав Ленін та яку на певному етапі поділяв сам Сталін. Йдеться про розв'язання проблеми генезису націй, які, за усталеною теорією, виникли внаслідок розвитку буржуазних та ринкових відносин. З цієї точки зору, українська, білоруська та російська нації існували як три автономні національні одиниці (хоча й дуже близькі за мовними ознаками). Між іншим, навіть у царській Росії, крім російської нації (народу), відкрито визнавалося існування інших народностей, яким номінально надавався статус націй, хоча при цьому заперечувалися їхні права на *публічне* використання не зовсім національних мов (і особливо це стосувалося українців та української мови). Таке

ставлення було абсолютно природним для імперського домінування Центру і для імперської комунікації (що можна побачити і на прикладі жорсткої мовної політики Франції).

Що радикально змінилося в новому контексті і тому, що ми називаємо сталінською «русифікацією»? По-перше, була відкинута ідея «буржуазного» походження націй та висунута альтернативна ідея – причому вістря цієї концепції було націлене на саме співвідношення української, російської та білоруської нації – походження «братніх» націй з «єдиної давньоруської народності». З точки зору цієї міфологеми ця народність була розгалужена на три національні течії – російську, українську та білоруську. (В міфологізованому контексті ця «трійця» може розглядатися як різновид церковно-теологічного мислення, з середовища якого вийшов сам Сталін. Інакше кажучи, Бог був єдиним, але в трьох особах, причому було вирішено, що зазначена «єдина давньоруська народність» тлумачилася тільки як *російська*, і аж ніяк не українська).

Таким чином, на відміну від класичної імперської моделі у феномені «русифікації» був наявний етнічний російський великодержавний націоналізм, але який докорінно відрізняється від тих типів «націоналізмів», які притаманні «національним державам» та в яких «національна більшість» домінує над «національними меншостями», причому остання відчуває на собі весь тягар расистської сегрегації та мовної дискримінації. Нічого подібного не було за умов сталінської «русифікації», і саме цим вона суттєво відрізнялася як від дискримінаційних практик національних держав, так і від аналогічних практик імперій. Вона відрізнялася, передусім, тим, що само поняття «нації» в великодержавній моделі цього типу було «плаваючим», украй міфологізованим та певною мірою «фантазмагоричним».

Чому ми робимо такий висновок? Передусім тому, що «давньоруська народність», тотожна сучасній російській народності, перетворилася з суто етнічної (або природної) сутності на сутність метафізичну, краще сказати, містичну або теологічну. Якщо згадати християнську трійцю (Бог-Отець, Бог-Син та Бог-Дух святий), то російська народність виступає, з одного боку, як одна з *частин* цієї Трійці, а з іншого – як їх *об'єднуюча* сутність, тобто той принцип, який у християнській теології дозволяв висловити тезу:

«Бог єдиний!». Оця єдність (певною мірою платонівська) й давала особливий статус російській мові в новій міфології, яка, повторюю, повністю зберегла свої риси до нашого часу і функціонує (в тому числі й на теренах України) як ідеологія «русского мира». Саме тому вона має для нас настільки важливе значення для аналізу мовних політик не тільки за часів Сталіна, а і в наступні періоди історії – радянського режиму (аж до «перебудови» та до його кінця).

---

1. Попович М. В. Нарис історії України / М. В. Попович. – К. : АртЕк, 1999. – 728 с.
2. Гройс Б. Утопия и обмен / Б. Гройс. – М. : Знак, 1993. – 244 с.
3. Серс Ф. Тоталитаризм и авангард. В преддверии запредельного / Ф. Серс – М. : «Книга», 2004. – 336 с.
4. Вайскопф М. Писатель Сталин / М. Вайскопор. – М. : Новое политическое обозрение, 2002. – 384 с.
5. Хмельницкий Д. Зодчий Сталин / Д. Хмельницкий. – М. : Новое литературное обозрение, 2007. – 304 с.
6. Эпштейн М. Искусство авангарда / М. Эпштейн // Новый мир. – 1989. – № 12. – С. 222–235.
7. Рыклин М. Террорологии / М. Рыклин. – Тарту–Москва: «Эйдос», 1992. – 223 с.
8. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть / Ж. Бодрийяр. – М. : КДУ, 2006. – 389 с.